

Ilga Migla – humanitāriju mokslu daktarē, LU agentūras „Latviu kalbos institutā” mokslo darbuotoja, viena iš „Dabartinēs latviu kalbos žodyno” autoriu.

Moksliniai interesai: dabartinē ir istorinē leksikografija, frazeologija, latviu frazeologija lyginamuoju aspektu (vokiečiu, rusu frazeologija).

Adresas: Akadēmijas laukums 1, LV-1027 Rīga.

Tel. + 371 67227854.

El. paštas: ilga.migla@inbox.lv.

Ilga Migla: Dr. Philol., researcher at the Institute of Latvian Language of the University of Latvia. One of the Compilers of “The Dictionary of Modern Latvian Language”.

Research interests: modern and historical Lexicography, Phraseology, Phraseology of Latvian in compared to German, Russian.

Address: Akadēmijas laukums 1, LV-1027 Rīga.

Phone: +371 67227854.

E-mail: ilga.migla@inbox.lv.

Ilga Migla

LU Latviešu valodas institūts

SOMATISKIE FRAZEOLŪGIZMI K. ULMAŅA LATVIEŠU-VĀCU VĀRDNĪCĀ (1872) UN K. ULMAŅA / G. BRAŽES VĀCU-LATVIEŠU VĀRDNĪCĀ (1880)

Anotacija

Straipsnyje nagrinējami latviu ir vokiečiu kalbu somatiniai frazeologizmai, pateikti K. Ulmanio ir K. Ulmanio / G. Bražes žodynuose. Ši tema nēra išsamiai tyrinēta latviu kalbotyroje, ypač diachroniniu aspektu. Straipsnyje supažindinama su dažniausiai vartojamais latviu ir vokiečiu somatiniais frazeologizmais bei abiejū kalbu frazeologizmu atitikimais. Autorē pateikia abiejū kalbu frazeologizmu reikšmes jas palygindama jau nuo pirmojo žodyno (1638) iki šiuolaikinio elektroninio „Dabartinēs latviu kalbos žodyno”.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: K. Ulmanio ir K. Ulmanio / G. Bražes žodynai, somatiniai frazeologizmai, somatiniai komponentai, vokiečiu ir latviu somatiniū frazeologizmu atitikimai.

Abstract

The paper analyses Latvian and German somatic idioms in the dictionaries by K. Ulmann and K. Ulmann / G. Braže. Up to now the researchers of Latvian phraseology have not focused to analyse these theme – especially in diachronic aspect. The paper presents the most fixed somatic idioms in the Latvian and German and their equivalence types. The author compares with the meanings of idioms from the first dictionary (1638) to modern electronic dictionary “Modern Latvian dictionary”.

KEY WORDS: the dictionaries by K. Ulmann and K. Ulmann / G. Braže, somatic idioms, somatic components, the equivalence types of German–Latvian somatic idioms.

DOI: <http://dx.doi.org/10.15181/rh.v19i0.1329>

Ievads

Par somatiskajiem frazeoloģismiem sauc frazeoloģismus, kuru sastāvā ietilpst kāds no ķermeņa daļu nosaukumiem. Tādi frazeoloģismi pamatojas uz ķermeņa simboliku (žestiem, mīmiku u. c.) un tā emocionālām izpausmēm (Schemann 2002, 59). Zinātniskie pētījumi apstiprina šo frazeoloģismu skaitlisko izplatību dažādās valodās. Eiropas Frazeoloģijas biedrības projekta ietvaros kopš 2005. gada tiek veikti zinātniski pētījumi, kuros sastata un analizē frazeoloģismus vairākās valodās (to vidū arī latviešu valodā), lai noskaidrotu to frazeoloģijas daļu, kas ir kopīga Eiropas valodām. Līdzšinējie projekta rezultāti ļauj secināt, ka vienādi vai līdzīgi frazeoloģismi sastopami vairākās Eiropas tautu valodās, to vidū ir arī somatiskie frazeoloģismi (Smiltēna 2008, 159–164).

Somatiskie frazeoloģismi ir bijuši dažādu valstu pētnieku uzmanības lokā, tie pētīti gan vienas valodas ietvaros, gan kontrastīvi (Būdvytytė 2003; Földes 1990; Lipskienė 1979; Mellado Blanco 1999; 2004; Šileikaitė 1998; 2004; Wotjak 1985).

Raksts turpina autores pētījumu sēriju par somatiskajiem frazeoloģismiem divvalodu – vācu-latviešu un latviešu-vācu – vārdnīcās, kas iznākušas laikā no 16. gadsimta līdz 19. gadsimtam. Šajā aspektā jau ir analizētas divas vārdnīcas – „Lettus” (1637) un „Lettisches Lexicon” (1789). 19. gadsimts ir iezīmīgs ar to, ka tiek publicēti valodniecībā nozīmīgi Augusta Bīlenšteina darbi (1863; 1864) un notiek rosīgs darbs leksikogrāfijā.

1872. gadā klajā nāk Karla Ulmaņa sastādītā latviešu-vācu vārdnīca, bet 1880. gadā – K. Ulmaņa / Gustava Bražes vācu-latviešu vārdnīca. Abas vārdnīcas satur lielu leksikas krājumu: 20 000 (1872) un 35 000 (1880) šķirkļvārdu (Ozols 1965, 538).

Raksta mērķis analizēt K. Ulmaņa un K. Ulmaņa / G. Bražes vārdnīcā esošos somatiskos frazeoloģismus un noteikt kopīgās un atšķirīgās pazīmes šo frazeoloģismu lietojumā. Frazeoloģismu analīzei izmantota kontrastīvā pētniecības metode. Apkopoto ekscerptu kontrastīvā analīze veikta sincroniskās un diahroniskās pētniecības aspektā. Materiāla atlasei izmantota

analītiskā pieeja un frazeoloģismu identifikācijas metodes, kā arī statistiskās analīzes metode, lai noteiktu proporcionālās un procentuālās attiecības starp dažādiem somatismu komponentiem un frazeoloģismu lietojumu abās valodās.

Lai sasniegtu noteikto mērķi, rakstā izvirzīti šādi uzdevumi:

- apkopot K. Ulmaņa un K. Ulmaņa / G. Bražes vārdnīcā biežāk lietotos frazeoloģismus ar somatisko komponentu, konstatēt to proporciju,
- ekscerpētajā materiālā analizēt frazeoloģismu lietojumu abās valodās, salīdzinot to nozīmes,
- novērtēt šo frazeoloģismu vietu un semantiku vecākajās un mūsdienu vārdnīcās (tulkojošās un skaidrojošās).

Rakstā veiktā pētījuma rezultāti paplašina ieskatu latviešu valodas somatisko frazeoloģismu pētniecībā, jo latviešu frazeoloģijā ir pētījumi par somatiskajiem frazeoloģismiem G. Manceļa sprediķu grāmatā (Skrūzmane 2012a, 2012b) un izloksnēs un salīdzinot ar somugru valodām (Kagainē, Raģe 1971). Šāds pētījums ir vērtīgs, lai noteiktu, vai un kā mainās frazeoloģismu nozīmes un forma ilgākā laika posmā – no veclatviešu rakstu perioda līdz mūsdienu latviešu valodai.

2. Biežāk lietoto somatiskie komponenti

K. Ulmaņa un K. Ulmaņa / G. Bražes vārdnīcā un mūsdienu vārdnīcās.

Jau pirmajā vācu-latviešu vārdnīcā „Lettus” (1638) ir fiksēti daži desmiti frazeoloģismu ar somatiskajiem komponentiem (Migla 2005). Arī divus gadsimtus vēlāk izveidotajās vārdnīcās ir sastopami šādi frazeoloģismi. 1. tabulā apkopoti biežāk lietotie somatiskie komponenti latviešu un vācu frazeoloģismos, kuri sastopami K. Ulmaņa un (1872) un K. Ulmaņa / G. Bražes (1880) vārdnīcā.

Abās vārdnīcās gan latviski, gan vāciski pārliecinoši pirmo vietu somatisko komponentu lietojuma biežuma ziņā ieņem komponents *acs*. Tāpat abās valodās lietoti arī frazeoloģismi ar komponentu *galva, Kopf; kakls Hals; aufs, Ohr; rohka, Hand; deguns, Nafe; mute, Mund, Maul; firds, Herz*. K. Ulmaņa un K. Ulmaņa / G. Bražes vārdnīcā latviešu valodas daļā fiksēti frazeoloģismi ar tādiem komponentiem, kas nav iekļuvuši deviņū biežāk

lietoto komponentu vidū vācu valodas daļā: *mehle, nags, fohbs, ahda, kauli, rihkle*. Arī mūsdienās latviešu valodā somatiskajos frazeoloģismos dominē tie paši komponenti, kuri minēti šajās 19. gadsimta vārdnīcās: *acs* – 118 frazeoloģismos, *roka* – 115, *galva* – 112, *kāja* – 87, *sirds* – 64, *deguns* – 58 frazeoloģismos (Kuzina 2015, 106). Līdzīga situācija vērojama mūsdienu vācu valodā – visbiežāk lieto frazeoloģismus ar komponentu *Hand* (roka), kas ieņem pirmo vietu lietojuma biežuma ziņā un *Herz* (sirds) – trešo vietu (Greciano 1998, 144).

Tab. 1

**Somatiskie komponenti, kas sastopami frazeoloģismos
K. Ulmaņa un (1872) un K. Ulmaņa / G. Bražes (1880) vārdnīcā**

vieta	latviski	skaits	vāciski	skaits
1.	azs	44	Auge (<i>acs</i>)	24
2.	mute <i>firds</i>	21	Hand (<i>roka</i>)	22
3.	<i>mehle</i>	16	Ohr (<i>auss</i>)	21
4.	<i>galva, kakls, nags</i>	12	Herz (<i>sirds</i>)	17
5.	<i>aufs, fohbs, kahja, rohka</i>	10	Kopf (<i>galva</i>)	15
6.	<i>ahda</i>	9	Mund (<i>mute</i>)	11
7.	<i>deguns</i>	5	Nafe (<i>deguns</i>), Hals (<i>kakls</i>), Finger (<i>pirksts</i>)	10
8.	<i>rihkle</i>	4	Maul (<i>mute</i>)	8
9.	<i>kauli</i>	3	Geficht (<i>seja</i>)	7

3. Ekvivalentu veidi

Rakstam ierosmi ir devuši Č. Feldeša (Földes 1990; 1996) darbi kontrastīvajā frazeoloģismu analizē. Pamatojoties uz Ungārijas pētnieka atziņām, rakstā izdalīti trīs ekvivalentu veidi: frazeoloģiskie ekvivalenti, leksiskie ekvivalenti, nulles ekvivalenti (Földes 1990, 67–72). K. Ulmaņa un K. Ulmaņa / G. Bražes vārdnīcā apkopoti 325 frazeoloģismi ar somatiskajiem komponentiem vācu valodā un 380 frazeoloģismi ar somatiskajiem komponentiem latviešu valodā.

3.1. Frazeoloģiskie ekvivalenti

Frazeoloģiskie ekvivalenti iedalās divos apakštipos: pilnīgi strukturāli semantiski ekvivalenti un daļēji strukturāli semantiski ekvivalenti.

3.1.1. Pilnīgi strukturāli semantiski ekvivalenti

Daudziem abu valodu frazeoloģismiem raksturīga vienāda denotatīva, konotatīva un stilistiska nozīme. Tiem ir identiska leksisko komponentu ķēde un frazeoloģismi veido identisku tēlu. Turpmāk tekstā minēti šīs grupas frazeoloģismi ar raksturīgākajiem komponentiem:

acis – Augen

Azis uf ko meft – die Augen worauf richten (U., 23)

Šis izteiciens sastopams jau 17. gadsimta leksikogrāfiskajos avotos: *azes uhs to meft, die Augen auff einen werfen* (Langius 1685, 18), *die Augen auff einen werffen, azis vs to vsmest* (MV 1638, 248). 18. gadsimtā frazeoloģisms iekļauts vārdnīcās ar nelielām izmaiņām *die Augen auf einen werfen, azzis us weenu meft*, arī *azzis uzmeft* (Stender 1789, 78), *azzis meft us ko, feine Augen worauf richten* (Stender 1789, 11), *atfis usmeft us ko, fein Abfehen worauf haben* (Lange 1773, 44). 20. gadsimta vārdnīcās minēts *acis mest, pamest, richten, wenden* (ME I, 8) un piemēri apliecina to, ka *acis* tiek mestas gan uz priekšmetiem, gan uz personām: *uz kājām acis meta, ne uz spuoža vainadziņa; saimnieka dēls metis acis uz nabaga bārenīti; pametiet oder uzmetiet kādu aci uz bērnu* (ME I, 8–9). Mūsdienu latviešu valodas vārdnīcās ievietots gan frazeoloģisms *pamest acis* ar nozīmi ‘ātri vai pavisī paskatīties’ (LLVV 1, 36), gan *mest (uz kādu) acis* (arī *aci*) ar nozīmi ‘nolūkot (sev) līgavu vai līgavaini’ (LLVV 5, 173; LVV 2006, 641; MLVV).

Mūsdienu vācu valodā frazeoloģismā lieto komponentu *Auge* (acs) vienskaitļa formā un verbu *werfen* (mest): *ein Auge auf jmdn., auf etw. werfen* (Duden 11, 73) ar nozīmi ‘sākt par kādu vai ko interesēties’ (Duden 11, 73).

Herz – sirds

fein Herz ausschütten – fawu firdi ifkratiht, fawas firds dohmas ifteikt (U.-B., 398)

Latviešu valodas daļā autori rāda atbilstošo frazeoloģismu kopā ar paskaidrojumu *fawas firds dohmas ifteikt*. K. Ulmaņa vārdnīcā nav šāda frazeoloģisma. Senākajās vārdnīcās, piemēram, G. F. Stendera vārdnīcā frazeoloģismam *Herz ausschütten* latviski dots tikai paskaidrojums *firdi*

ifteikt (Stender 1789, 324). 20. gadsimta vārdnīcās frazeoloģisms minēts nepaplašinātā formā – *izkratīt sirdi* (LFV 2000, 1128; MLVV), *kratīt sirdi* (MLVV), gan arī paplašinātā formā: (*iz*)*kratīt (visu) (savu) sirdi* (LLVV 7¹, 472), saglabājot nozīmi ‘izstāstīt kādam to, kas nomāc, satrauc’.

Mūsdienu vācu valodas vārdnīcās frazeoloģismu lieto formā *jmd. sein Herz ausschütten* (Röhrich 2, 706; Duden 11, 327) ar to pašu nozīmi kā latviešu valodā.

Hals, Kopf – kakls, galva

über Hals, über Kopf – ar pahrak leelu steigfchanu, par kaklu par galwu (U.-B., 458)

par kaklu par galwu – über Hals und Kopf (U., 100)

K. Ulmaņa / G. Bražes vārdnīcā latviešu valodas daļā šis frazeoloģisms rādīts kopā ar paskaidrojumu *ar pahrak leelu steigfchanu*, arī K. Ulmaņa vārdnīcā latviski minēts atbilstošais frazeoloģisms. 20. gadsimtā vērojamas izmaiņas prievārdu lietojumā – prievārda *par* vietā biežāk lieto prievārdu *pa*: *pa* (arī *par*) *kaklu, pa galvu, über Hals und Kopf* (ME II, 138). Pakāpeniski frazeoloģismā vietām apmainās substantīvi, pirmo vietu 20. gadsimta 2. pusē ieņem komponents *galva* (VLFV 1980, 151; LLVV 4, 97; LFV 2000, 371; MLVV).

Vācu valodā mūsdienās dominē forma *Hals über Kopf* (Müller 1994, 213; Duden 11, 292; Wahrig 2000, 595), neatkārtojot divreiz prievārdu. Lai arī Lucs Rērihs vārdnīcā minējis pilno formu – *es geht über Hals und Kopf* (Röhrich 1, 632), taču vienlaikus viņš uzsver, ka biežāk lieto saīsināto formu *Hals über Kopf*.

Hand – roka, Hand – galva

auf feine Hand – us fawu rohku oder galwu (U.-B., 373)

K. Ulmaņa vārdnīcā nav šāda frazeoloģisma. Mūsdienās latviešu valodā šis somatiskais frazeoloģisms sastopams divos variantos: *uz savu roku* un *uz savu galvu* (ME III, 580; VLFV 1980, 155; LFV 2000, 376; LLVV 6², 681; LLVV 3, 60; MLVV).

Mūsdienu vācu valodā frazeoloģisms pazīstams gan ar komponentu *Hand* (roka): *etwas auf eigene Hand tun* (VLFV 1980, 155), gan ar komponentu *Faust* (dūre): *auf eigene Faust* (Duden 1989, 489; Müller 1994, 124; Duden 11, 195; Ludwig, Smiltēna 2015, 61).

sirds – Herz

pee firds eet – zu Herzen gehn (U., 257)

Frazeoloģisms minēts 18. gadsimta vārdnīcā: *pee firds eet, zu Herzen gehen* (Stender 1789, 265). K. Ulmaņa / G. Bražes vārdnīcā tas ietverts teikumā – *tas manim gahja pee firds*. (U.-B., 398). Pamazām frazeoloģisma senā nozīme 'ķerties pie sirds' tiek uzskatīta par novecojušos, tā saglabājusies tikai literatūrā un pasakās: *viņa vārdi iet pie sirds* Kav. *tām arī ķēniņienes asaras iet pie sirds* LP. IV, 188 (ME III, 844). Frazeoloģismam mūsdienu vārdnīcās izdalītas divas nozīmes 'garšot' un 'patikt, izraisīt pozitīvas emocijas' (LLVV 71, 467; MLVV). LfV līdzās frazeoloģismam *iet pie sirds* minēts tā variants *iet pie dūšas*, bet frazeoloģismu *iet pie dūšas* vairāk lieto ar nozīmi 'garšot' (LfV 2000, 281).

Savukārt vācu frazeoloģisms *jmdm. zu Herzen gehen* mūsdienās tiek lietots ar nozīmi 'ļoti labprāt' (Duden 11, 353).

3.1.2. Daļēji strukturāli semantiski ekvivalenti

Šīs grupas frazeoloģismi atšķiras no iepriekš aplūkotās frazeoloģismu grupas ar atšķirīgu leksisko komponentu sastāvu un skaitu (Földes 1990, 67).

3.1.2.1. Atšķirīgs komponentu sastāvs un/vai skaits

Haut – āda

aus der Haut fahren – *no ahdas fprahgt laukâ, no ahdas lehkt oder fprukt laukâ oder ahrâ, pufchu plehftes* (U.-B., 384)

G. F. Stendera vārdnīcā fiksēts vācu frazeoloģisms, kam dots paskaidrojums latviešu valodā *winſch gribbeja faplehftes* (Stender 1789, 314). K. Ulmaņa / G. Bražes vārdnīcā latviešu valodā doti jau vairāki frazeoloģismi un paskaidrojums. Frazeoloģismi latviešu valodā papildināti ar adverbu *laukâ* vai *ārâ*, lai uzsvērtu, cik ļoti kāds dusmojas vai ir nesavaldīgs. Spriežot pēc nozīmju dalījuma LfV, frazeoloģismiem *lēkt no ādas* un *sprāgt no ādas* ir kopīga nozīme 'ļoti dusmoties, būt nesavaldīgam (dusmās vai satraukumā)' (LfV 2000, 56), bet frazeoloģismam *lēkt no ādas* ir vēl otra nozīme – 'plēsties visiem spēkiem, darīt gandrīz neiespējamo; pārmērīgi censties' (LfV 2000, 56). Mūsdienu vārdnīcās frazeoloģisms saglabāts tādā pašā formā kā 19. gadsimta vārdnīcā – *lēkt* (arī *sprāgt*) *no ādas ārâ* (arī) *laukâ* (LLVV 1, 38), vai arī tas papildināts ar partikulu *vai* – *sprāgt* (arī *lēkt*) *vai no ādas laukâ (ārâ)* (LfV 2000, 61; VLFV 1980, 164; MLVV). GOOGLE

pārlūkprogramma gan neapstiprina, ka mūsdienās daudz lietotu frazeoloģismu formā *sprāgt no ādas laukā* (arī *ārā*).

Mūsdienu vācu valodā frazeoloģisms *aus der Haut fahren* (Röhricht 2, 682; Duden 11, 338) saglabājies tādā pašā formā un nozīmē kā tas ir minēts K. Ulmaņa / G. Bražes vārdnīcā.

Ohren – ausis

die Ohren hängen lassen, auch für muthlos sein – auffis nokahrt oder nolaißt (U.-B., 1880, 552)

Salīdzinot vācu un atbilstošo latviešu frazeoloģismu, redzams, ka ir atšķirīgs frazeoloģismu komponentu skaits, bet frazeoloģismu radītie priekšstatī abās valodās ir vienādi. K. Ulmaņa vārdnīcā šāds frazeoloģisms nav fiksēts. Formā *auffis nolaißt* tas fiksēts G. F. Stendera vārdnīcā (Stender 1789, 445). Mūsdienu tulkojošajās un skaidrojošajās vārdnīcās vairs netiek minēts šī frazeoloģisma somatiskais komponents *ausis*, tā vietā parādās citi komponenti – *deguns, galva, rokas* (LLVV 5, 557; LLVV 6², 680; LLVV 7², 83; LfV 2000, 220; LfV 2000, 368; MLVV).

Mūsdienu vācu valodā šo frazeoloģismu lieto ar komponentu *Ohren* (ausis): *die Ohren hängen lassen* (Duden 11, 1998, 525), kā arī ar komponentu *Kopf* (galva): *den Kopf hängen lassen* (leo.de) vai *Flügel* (spārns): *die Flügel hängen lassen* (redensarten-index.de).

3.1.2.2. Atšķirīgu leksēmu izvēle

Atšķirīgu somatisko komponentu izvēle vērojama vairākos frazeoloģismos.

nagi – Finger (pirksti)

gari nagi – lange Finger, Diebsfinn (U., 166)

Frazeoloģisms *gari nagi* ar nozīmi ‘tāds, kam ir tieksme zagt, tāds, kas zog’ K. Ulmaņa vārdnīcā vācu valodā rādīts gan ar daļēji atbilstošo frazeoloģisko ekvivalentu, gan ar salikteni. Arī 18. gadsimta vārdnīcā latviešu valodas daļā dots gan apraksts: *der lange Finger hat, kurra naggi wif fur peelihp* (Stender 1789, 240), gan frazeoloģisms: *kam garri naggi, der lange Fingern hat, d.i. ein Dieb* (Stender 1789, 172). 20. gadsimta vārdnīcās šis frazeoloģisms minēts ar diviem komponentiem – *nagi* un *pirksti*, liekot komponentus dažādā secībā: *gari nagi (pirksti)* (LLVV 6², 205; LfV 2000, 790; MLVV), *gari pirksti, arī gari nagi* (LLVV 6², 205), *gari nagi* (LVV 2006, 668).

Mūsdienu vācu valodā šis frazeoloģisms tiek lietots ar dažādiem adjektīviem, piemēram, *lang, krumm, klebrig – lange (krumme) Finger machen, klebrige Finger haben* (Duden 11, 221), vai arī somatisko komponentu *Finger* (pirksti) aizstāj ar citu komponentu – *Hand* (plauksta): *klebrige Hände haben* (Duden 1989, 659).

kauls – Stein (akmens)

kaulam fafalis, fafalis kā kauls – zu Stein gefroren (U., 105)

K. Ulmaņa vārdnīcā latviešu valodas daļā lietots substantīvs *kauls*, bet vācu valodā – *akmens*. G. F. Stendera vārdnīcā, kas iznāca gandrīz gadsimtu agrāk, gan vāciski, gan latviski izmantots viens un tas pats komponents *kauls*: *kaulam fafalis, wie ein Knochen verfroren* (Stender 1789, 102). Mūsdienu latviešu valodā, lai raksturotu kā cietību, lieto salīdzinājumu *ciets kā kauls* (LFV 2000, 526) un *ciets kā akmens* (LLVV 1, 145). Bet, lai raksturotu ļoti stipru salu, lieto salīdzinājuma konstrukciju *sasalt* (arī *sastingt*) *ragā* (LLVV 7¹, 263), *sasalt ragā* (reti *kaulā*) (LFV 2000, 998) vai *sasalt* (retāk *sastingt*) (*kā*) *kramā* (LLVV 7¹, 263; LFV 2000, 549). Latviešu valodā tagad vairs nelieto salīdzinājumu ar *kauls – sasalis kā kauls*.

Mūsdienu vācu valodā sala pakāpes raksturošanai lieto komponentus *Stein* (akmens) un *Bein* (kāja): *es hat Stein und Bein gefroren* (Röhrich 3, 1543).

Zunge (mēle) – **mēles gals**

der Tod sitzt ihm auf der Zunge – nahwe wiņam jau klaht, jau mehles galā (U.-B, 788)

K. Ulmaņa / G. Bražes vārdnīcā latviešu valodas daļā kā somatiskais komponents lietots vārdu savienojums *mēles gals*, bet vācu valodā – substantīvs *Zunge*. 18. gadsimtā, J. G. Stendera vārdnīcā, frazeoloģisms *der Tod ist schon auf der Zunge* tulkots, izmantojot vārdu savienojumu *zobu galā*: *jau nahwe fohbu gallā* (Stender 1789, 174–175). Komponents *zobu gals* lietots arī K. Ulmaņa latviešu-vācu vārdnīcā: *nahwe oder dwehsele wiņam jau fohbu galā, der Tod sitzt ihm schon auf der Zunge* (U., 236). ME frazeoloģisms reģistrēts gan ar komponentu *zobs* (ME IV, 757), gan *deguns* (ME I, 452). Mūsdienu latviešu valodā šis frazeoloģisms vairs netiek lietots ar komponentu *mēles galā*, bet gan ar komponentu *zobu galā* (*galos*) (LFV 2000, 818).

Vācu izteikums *der Tod sitzt auf der Zunge* veido daļu no dažādiem sakāmārdiem: *Wenn der Tod auf der Zunge sitzt, ist Reue nicht schwer. Wenn*

der Tod auf der Zunge sitzt, helfen Doktor und Apotheke nicht. Wenn der Tod auf der Zunge sitzt, ist die Buße nicht schwer. Wenn der Tod auf der Zunge sitzt, kommt die Arznei zu spät (www.operone.de).

Fuß (kāja) – **papēži**

vom Kopfe bis zu den Füßen – no galvas lihdf papehfscheem (U.-B., 459)

K. Ulmaņa / G. Bražes vārdnīcā, tulkojot vācu frazeoloģismu *no galvas līdz kājām*, latviski komponents *kājas* ir aizstāts ar substantīvu *papēži*. Zīmīgi, ka abu valodu frazeoloģismos somatiskie komponenti ir gandrīz sinonīmiski un tie rada līdzīgu ainu. Mūsdienu – 20. un 21. gadsimta – latviešu vārdnīcās šis frazeoloģisms fiksēts ar diviem dažādiem komponentiem: *no galvas līdz kājām* (retāk *līdz papēžiem*) (VLFV 1980, 202; LFV 2000, 366; LLVV 3, 57; MLVV). Sarunvalodā un latviešu literatūrā ar šādu pašu nozīmi ir ienācis frazeoloģisms *no matu galiem līdz papēžiem* (LFV 2000, 665; MLVV).

Arī mūsdienu vācu valodā frazeoloģisms lietots vairākās formās, izmantojot dažādus somatiskos komponentus: *vom Kopf bis zu den Füßen* (Zehen) (Bisenieks 2007, 389), *von Kopf bis Fuß* (Duden 11, 408), *vom Wirbel bis zur Zehe* (Duden 11, 808), *vom Scheitel bis zur Sohle* (Duden 11, 615).

Ohren (ausis) – **lūpas**

er ist noch nicht trocken hinter den Ohren – viņam wehl peens pee luhpahm nav apschuis (U.-B., 552–553)

Tulkojot šo frazeoloģismu, izmantoti atšķirīgi komponenti: vācu *Ohren* (ausis) latviešu daļā aizstāts ar substantīvu *lūpas*. Līdz ar to veidojas atšķirīgs frazeoloģisma radītais tēls. Latviešu valodā vēlāk publicētajās vārdnīcās, lai nosauktu kādu nepieredzējušu, fiziski nenobriedušu personu, fiksēts frazeoloģisms ar komponentu *lūpas*: gan *tam vēl piens nuo lūpām nav nuožuvis od. tam vēl mātes piens aiz lūpas* (ME III, 276), gan cits frazeoloģisms ar komponentu *ausis*: *slapjš aiz ausīm* (ME III, 916), gan ar komponentu *pakausis*: *slapjš pakausis* (ME III, 916). Frazeoloģisms ar komponentu *auss* fiksēts jau latviešu tautas pasākās un tas pēc sava radītā tēla ir tuvāks vācu frazeoloģismam. Abu somatisko komponentu – *ausis* un *lūpas* – lietojums dažādos frazeoloģismos, bet ar gandrīz vienādu nozīmi, saglabājas līdz pat mūsdienām: *mātes piens (kādam) uz* (arī *aiz*) *lūpām* (LLVV 6², 92), *vēl mātes piens uz lūpām (aiz lūpas)* (LFV 2000, 904; MLVV), *(vēl) slapjš aiz ausīm* (LFV 2000, 113; LLVV 1, 504; MLVV).

Mūsdienu vācu valodas vārdnīcās izmantoti dažādi adjektīvi, lai pastiprināti raksturotu komponentu *Ohr – noch feucht /nass /nicht trocken hinter den Ohren sein* (Duden 11, 557), vai arī tradicionālais adjektīvs *trocken – er ist noch nicht trocken hinter den Ohren* (Röhrich 2, 1113).

3.2. Leksiskie ekvivalenti

Atbilstoši ungāru pētnieka Č. Feldeša iedalījumam par leksiskajiem ekvivalentiem sauc vienas valodas frazeoloģismus, kam atbilst viena vārda leksēma otrā valodā. Kā viena vārda leksēmas pārsvarā fiksēti metaforiski vācu salikteņi, jo latviešu frazeoloģijā tiek pausts uzskats, ka viens vārds nevar veidot frazeoloģismu. Abās valodās izdalāmi tikai nedaudz piemēru.

K. Ulmaņa / G. Bražes vārdnīcā vācu *Blutschuld* 'slepkavība' (burtiski: asins parāds) ar somatisko komponentu *Blut* 'asinis' latviski atveidota ar vārdkopu *afins waina* (U-B., 148). Pēc tāda paša modeļa veidojas atbilsme *Augenlicht* 'redze' (burtiski: acu gaisma) ar somatisko komponentu *Augen* 'acis' – *azu gaifchums* (U-B., 77).

3.3. Nulles ekvivalenti

Nulles ekvivalenti nozīmē to, ka vienas valodas frazeoloģismam nav atbilstoša frazeoloģisma otrā valodā, resp., šīs ekvivalences nav. Pie šīs grupas varētu pieskaitīt, piemēram, latviešu frazeoloģismu *weegla galwa*, kam nav atbilstošā frazeoloģisma vācu valodā. K. Ulmaņa vārdnīcā frazeoloģisms *weegla galwa* vācu valodā tulkota aprakstoši, izmantojot vārdkopas *fähiger Kopf, gut Gedächtnis* (U., 71). Agrīnākajos leksikogrāfiskajos avotos, piemēram G. F. Stendera vārdnīcā substantīvs *galva / Kopf* ir papildināts ar dažādiem adjektīviem, piemēram, *guter, hurtiger, fähiger, gelehriger Kopf, mudra galwa* (Stender 1789, 362), kā arī ar frazeoloģismu *weegla galwa* (Stender 1789, 362). ME šis frazeoloģisms minēts gan ar adjektīvu *viegls – viegla galva* (ME IV, 654), gan ar adjektīvu *lēts* tajā pašā nozīmē – *lēta galva* (ME II, 463). LFV variants *lēta galva* (LFV 2000, 377) ir atzīts par novecojušu. 20. gadsimta vārdnīcās nākuši klāt vairāki citi adjektīvi frazeoloģismā: *viegla* (arī *laba, vēriņa*) *galva* un *gaiša galva* (LFV 2000, 377; LLVV 3, 61; MLVV).

K. Ulmaņa / G. Bražes vārdnīcā vācu frazeoloģismam *mit langer Nase abziehen* (U-B., 537) nav dots ekvivalents latviešu valodā, latviešu valodā tas atveidots ar paskaidrojumu: *ar kaunu aiseet, ar kaunu atraidihts tapt*

(U.-B., 537). Arī G. F. Stendera vārdnīcā (Stender 1789, 431) nav dots atbilstošais frazeoloģisma ekvivalents latviešu valodā. Tikai ME ir fiksēts frazeoloģisms *garš deguns* (ME I, 452) ar nozīmi 'niegūt cerēto, palikt kaunā' un dotais piemērs apliecina, ka tas lietots jau tautas pasakās. Tas nozīmē, ka latviešu valodā frazeoloģisms bijis pazīstams pirms publicēšanas K. Ulmaņa / G. Bražes vārdnīcā, tikai vārdnīcas autori to nav ņēmuši vērā vai nav zinājuši par šāda frazeoloģisma esamību. Mūsdienās frazeoloģisms *ar garu degunu* ar nozīmi 'palikt tukšā, niegūstot cerēto; palikt kaunā' ir atrodams visās nozīmīgākajās latviešu valodas vārdnīcās (LFV 2000, 217; LLVV 3, 80; LVV 2006, 231; MLVV).

Mūsdienu vācu valodā šis frazeoloģisms saglabājis savu formu un nozīmi (Duden 11, 509).

Secinājumi

K. Ulmaņa un K. Ulmaņa / G. Bražes vārdnīcā frazeoloģismi ar somatiskajiem komponentiem ieņem nozīmīgu vietu. Tie veido ap 70 % no visiem vārdnīcā minētajiem frazeoloģismiem. Frazeoloģismu skaits abās valodās ir sabalansēts – katrā valodā ir vairāk nekā 300 frazeoloģismu. Gan latviešu, gan vācu valodā visvairāk dominē frazeoloģismi ar komponentu *acs*, *Auge*. Vārdnīcā visvairāk ir pārstāvēti frazeoloģiskie ekvivalenti. Abās aplūkotajās vārdnīcās frazeoloģiskie ekvivalenti ieņem vislielāko vietu, tātad autori ir atraduši abās valodās atbilstošos ekvivalentus. Savukārt leksiskie (viena vārda) frazeoloģismi ir konstatēti vismazāk, visi minētie piemēri ir no vācu valodas. Samērā daudz ir arī t. s. nulles ekvivalentu, kad frazeoloģismam vienā valodā nav atbilstošā ekvivalenta otrā valodā.

Latviešu valodā minētajiem frazeoloģismiem raksturīgi tas, ka mainās vietām somatiskie komponenti: 19. gadsimta vārdnīcā fiksēts frazeoloģisms *par kaklu par galvu*, mūsdienās to parasti lieto formā *pa galvu pa kaklu*. Skatot dažādas vārdnīcas, redzams, ka abās valodās variējas arī paši somatiskie komponenti (*gari nagī* → *gari pirksti*, *nāve ir mēles galā* → *nāve ir zobu galā* (*galos*), *auf seine Hand* → *auf seine Faust*). Dažreiz laika gaitā frazeoloģismus papildina ar partikulu vai prepozīciju, piemēram, *sprāgt (lēkt) no ādas laukā* → *sprāgt (lēkt) vai no ādas laukā, über Kopf* → *Hals über Kopf*. Tāpat frazeoloģismos variējas adjektīvi, 19. gadsimtā minēts tikai adjektīvs *viegls* frazeoloģismā *viegla galva*, 20. un 21. gadsimtā arī adjektīvi *labs*,

vērīgs, gaišs. Adjektīvu dažādība vērojama arī vācu valodā; ja K. Ulmaņa vārdnīcā minēts frazeoloģisms *lange Finger*, tad mūsdienās šo somatisko komponentu lieto arī ar adjektīviem *krumm* un *klebig*.

Analizējot frazeoloģismu semantiku, jāsecina, ka pārsvarā gadījumos tā paliek nemainīga gan latviešu, gan vācu valodā. Atsevišķos gadījumos agrākos gadsimtos pazīstamā nozīme mūsdienās ir novecojusies, tā tas ir frazeoloģismā *iet pie sirds*, kura nozīme ‚ķerties pie sirds’ mūsdienās ir novecojusi, bet frazeoloģisms pamazām ieguvjis divas jaunas nozīmes.

Literatūra

- Bisenieks 2007 – *Latviešu-vācu vārdnīca. Lettisch-deutsches Wörterbuch*. Sastādījis Valdis Bisenieks. Rīga: Atēna.
- Būdvytytė 2003 – Aina Būdvytytė. Der axiologische Aspekt der deutschen und litauischen Somatismen. Harald Burger / Annelies Häcki Buhofer / Gertrud Gréciano. *Flut von Texten – Vielfalt der Kulturen. Ascona 2001 zur Methodologie und Kulturspezifik der Phraseologie*. Baltmannsweiler: Schneider Verlag Hohengehren, 255–265.
- Duden 11, 2002 – Duden. *Redewendungen*. Wörterbuch der deutschen Idiomatik. 2. neu bearbeitete und aktualisierte Auflage. Duden 11. Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich.
- Duden 1989 – Duden. *Deutsches Universalwörterbuch A–Z*. Mannheim / Leipzig / Wien / Zürich.
- Földes 1990 – Csaba Földes. *Die Bibel als Quelle phraseologischer Wendungen*. Dargestellt am Deutschen, Russischen und Ungarischen.
- Proverbium*. Yearbook of International Proverb Scholarship, 7, 57–75.
- Földes 1996 – Csaba Földes. *Deutsche Phraseologie kontrastiv: Intra- und interlinguale Zugänge*. Heidelberg: Julius Groos.
- Greciano 1998 – Gertrud Greciano. Zur Phraseologie des Herzens. Peter Durco (Hg.). *Europhras' 97. Phraseology and Paremiology*. Bratislava: Akadémia PZ, 144–150.
- Kagaine, Raģe 1971 – Elga Kagaine, Silvija Raģe. Dažas paralēles latviešu valodā un kaimiņvalodās somātisko frazeoloģismu veidošanā. L. Ceplītis (red.). *Vārda semantika*. Rīga: Zinātne, 97–146.
- Kuzina 2015 – Viktorija Kuzina. Frazeoloģismi un to nozīme bērnu valodas bagātināšanā. V. Lubkina, S. Usca (ed.). *Society. Integration. Education*. Proceedings of the International Scientific Conference May 22nd–23rd, 2015, Volume II. Rēzekne: Rēzeknes Augstskola, 104–113.
- Lange 1773 – Jacob Lange. *Lettisch-Deutscher Theil des vollständigen Lettischen Lexici*. Schloß Oberpahlen.
- Langius 1685 (1936) – Johannes Langius. *Nīcas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685. gada latviski-vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku*. Pēc manuskripta fotokopijas izdevis un ar apcerējumu par Langija dzīvi, akstību un valodu papildinājis E. Blese. Rīga: Latvijas Universitāte.
- leo.de – *Wörterbuch Deutsch-Russisch-Englisch-Italienisch-Französisch*. Pieejams <http://www.leo.de>

- LFV 2000 – Alise Laua, Aija Ezeriņa, Silvija Veinberga. *Latviešu frazeoloģijas vārdnīca*. Rīga: Avots.
- Lipskienė 1979 – Jonina Lipskienė. *Lietuvių kalbos somatiniai posakiai (su galvos dalių pavadinimais)*. Vilnius: Mokslas.
- LVV 1980 – *Latviešu-vācu vārdnīca*. Sast. V. Bisenieka un I. Niseloviča redakcijā. Rīga: Avots.
- LLVV 1972–1996 – *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. 1.–8. sēj. Rīga: Zinātne.
- Ludwig, Smiltēna 2015 – Klaus-Dieter Ludwig, Mudite Smiltēna. *Deutsch-Lettisches Phraselogiewörterbuch*. Rīga: The University of Latvia Press.
- LVV 2006 – *Latviešu valodas vārdnīca*. Red. D. Guļevska, I. Rozenštrauha, D. Šnē. Rīga: Avots.
- ME – Kārlis Mülenbachs. *Latviešu valodas vārdnīca*. Rediģējis, papildinājis, turpinājis Jānis Endzelīns. Karl Mülenbach. *Lettisch-deutsches Wörterbuch*. Redigiert, ergänzt und fortgesetzt von Janis Endzelins. 4 Bde. Rīga.
- Mellado Blanco 1999 – Carmen Mellado Blanco. Das bildliche Potential der deutschen Körperteilbezeichnungen. Eine historische Darstellung seit indogermanischer Zeit. *Muttersprache*. 109/3, 246–260.
- Mellado Blanco 2004 – Carmen Mellado Blanco. *Fraseologismos somáticos del alemán*. Un estudio léxico-semántico. Berlín, Frankfurt: Peter Lang International Academic Publishers.
- Migla 2005 – Ilga Migla. Somatische Phraseologismen im deutsch-lettischen Wörterbuch von Georg Manzel. G. Brand, I. Balode (Hrsg.). *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache im Baltikum*. IV (Stuttgarten Arbeiten zur Germanistik Nr. 427, herausg. von Ulrich Müller, Franz Hundsnurscher und Cornelius Sommer), 127–138. Stuttgart: H.-D. Heinz.
- MLVV – *Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca*. Red. Dr. philol. I. Zuicena. Pieejams: <http://www.tezaurs.lv/mlvv/>.
- Müller 1994 – Klaus Müller. *Lexikon der Redensarten*. Gütersloh: Bertelsmann-Lexikon-Verlag.
- MV 1638 (1929) – Georgivs Mancelivs. Lettus, Das ist Wortbuch... Vocabular. August Günther (Hg). *Alltlettische Sprachdenkmäler in Faksimiledrucken*. II. Heidelberg. operone.de – *Sprichwörter. Redensarten*. Pieejams: <http://www.operone.de/>.
- Ozols 1965 – Arturs Ozols. *Veclatviešu rakstu valoda*. Rīga: Liesma.
- [redensarten-index.de](http://www.redensarten-index.de). – *Wörterbuch für Redensarten, Redewendungen, idiomatische Ausdrücke, Sprichwörter, Umgangssprache*. Pieejams: <http://www.redensarten-index.de>.
- Röhrich 1991 – Lutz Röhrich. *Das große Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten*. Bd. 1–3. Freiburg: Herder.
- Schemann 2002 – Hans Schemann. *Idiomatik und Anthropologie. „Bild“ und „Bedeutung“ in linguistischer, sprachgenetischer und philosophischer Perspektive*. Hildesheim, Zürich, New York: Olms.
- Skrūzmane 2012a – Elga Skrūzmane. Georga Manceļa „Postillā” retāk sastopamie somatiskie frazeoloģismi. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 16/1. Liepāja: LiePA, 267.–275.
- Skrūzmane 2012b – Elga Skrūzmane. Georga Manceļa sirds frazeoloģismi un to īpatnības „Postillā”. *Humanitāro zinātņu vēstnesis*. 21, 38–51.
- Smiltēna 2008 – Mudite Smiltēna. Eiropas un pasaules tautu valodās izplatītu frazeoloģismu paralēles latviešu frazeoloģijā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 12/1. Liepāja: LiePA, 159.–167.

- Stender 1789 – Gotthard Friedrich Stender. *Lettisches Lexicon*. In zween Theilen abgefasset, und den Liebhabern der lettischen Literatur gewidmet. Mitau.
- Šileikaitē 1998 – Diana Šileikaitē. Somatische Phraseologismen in den indoeuropäischen Sprachen am Beispiel des Deutschen, Englischen, Russischen, Polnischen und Litauischen. *Kalbotyra*. 47/33, 56–74.
- U. 1872 – Carl Christian Ulmann. *Lettisches Wörterbuch*. Erster Theil. Lettisch-deutsches Wörterbuch. Riga.
- U.-B. 1880 – Carl Christian Ulmann, Gustav Brasche. *Lettisches Wörterbuch*. Zweiter Theil. Deutsch-lettisches Wörterbuch. Riga, Leipzig.
- VLFV 1980 – *Vācu-latviešu frazeoloģiskā vārdnīca*. Sast. I. Celmrauga, R. Livšica, H. Rozenbaha, K. Sējēja, B. Veinerte. Eleonoras Pampes redakcijā. Rīga: Liesma.
- Wahrig 2000 – Wahrig. *Deutsches Wörterbuch*. Gütersloh / München.
- Wotjak 1985 – Barbara Wotjak. Zu Inhalts- und Ausdrucksstruktur ausgewählter somatischer Phraseolexeme (1). *Deutsch als Fremdsprache*. 4, 216–223.

Ilga Migla

SOMATINIAI FRAZEOLOGIZMAI K. ULMANIO IR K. ULMANIO / G. BRAŽĒS ŽODYNUOSE (1872; 1880)

Santrauka

Šiuo straipsniu tęsiama autorės tyrimų serija apie somatinius frazeologizmus dvikalbiuose vokiečių–latvių ir latvių–vokiečių žodynuose, kurie buvo išleisti XVI–XIX a. – senlatvių rašybos laikotarpiu. Šiuo aspektu nagrinėti du žodynai: „Lettus“ (1637) ir „Lettisches Lexicon“ (1789). XIX a. svarbus tuo, kad buvo išleisti reikšmingi Augusto Bylenšteino kalbotyros veikalai (1863; 1864), be to, aktyviai dirbta ir leksikografijos srityje. 1872 m. išleistas latvių–vokiečių žodynas „Lettisches Wörterbuch. Erster Theil. Lettisch=deutsches Wörterbücher von Bischof Dr. Carl Christian Ulmann“; o 1880 m. – „Lettisches Wörterbuch. Zweiter Theil. Deutsch-lettisches Wörterbuch“. Abiejuose žodynuose didelis leksikos rinkinys: 20 000 (1872) ir 35 000 (1880) antraštinių žodžių (Ozols 1965, 538).

Somatiniais frazeologizmais domėjosi įvairių šalių mokslininkai. Tyrinėta frazeologizmų kalba, taikytas kontrastinis metodas (Būdvytytė 2003; Földes 1990; Lipskienė 1979; Mellado Blanco 1999; 2004; Šileikaitė 1998; 2004; Wotjak 1985).

Straipsnio užduotis – apibendrinti dažniau vartojamus somatinius komponentus K. Ulmanio ir K. Ulmanio / G. Bražės žodynuose, konstatuoti jų

proporciju (kurie somatiniai komponentai dominuoja latvių kalboje, kurie – vokiečių), palyginti abiejų kalbų somatinių frazeologizmų semantiką XIX a. (taip pat ir ankstesnio laikotarpio) bei šiuolaikiniuose žodynuose.

K. Ulmanio ir K. Ulmanio / G. Bražės žodynuose frazeologizmams su somatiniais komponentais tenka svarbus vaidmuo – jie sudaro maždaug 70 proc. visų žodyne minėtų frazeologizmų. Frazeologizmų skaičius abiejose kalbose yra subalansuotas – kiekviena kalba ne daugiau kaip 300 frazeologizmų. Latvių ir vokiečių somatiniuose frazeologizmuose dominuoja komponentas *akis, Auge*. Abiejų kalbų frazeologizmuose dažnai vartoti ir komponentai *galva, Kopf; kakls, Hals; aufs, Ohr; rohka, Hand; deguns, Nafe; mute, Mund, Maul; firds, Herz*. Palyginus frazeologizmus, nebuvo nustatyta pseudoatitikimo (vok. *Pseudoäquivalenz*), nes daugelyje kalbų frazeologizmų ir somatinių komponentų (taip pat ir neindoeuropiečių kalbų) semantika yra vienoda. K. Ulmanio ir K. Ulmanio / G. Bražės žodynuose dažniausiai pasitaiko frazeologinis atitikimas (vok. *phraseologische Entsprechung*). Leksinis atitikimas (vok. *lexikalische Entsprechung*) konstatuotas rečiausiai, nes, pavyzdžiui, latvių kalboje negali būti frazeologizmo – vieno žodžio leksemos, todėl visi pavyzdžiai su viena leksema ir vokiški. Dažnai pasitaikė ir nulinis atitikimas (vok. *Nulläquivalenz*), kurio pavyzdžiai šaltinio kalba (frazeologizmai) pastebėti tiek latvių, tiek vokiečių kalba.

Ne visada K. Ulmanio ir K. Ulmanio / G. Bražės žodynuose frazeologizmo semantika yra aiški. Dažniausiai ji bėgant laikui nesikeičia, tačiau kartais reikšmė praplatėja. Kai kuriais atvejais dabar atsiranda naujos reikšmės. Dažnai skiriasi somatiniai komponentai.